

A MAGYAR-ÖRMÉNY DIASZPÓRA ÉS A GENOCÍDIUM

Kulturális antropológusként más szemszögből próbálom megragadni az örmény genocídium témáját, mint az előttem szóló történészek – dolgozatomban azt vizsgálom, milyen hatással bírt a Török Birodalomban végbement népirtás a magyar-örményekre, arra a csoportra, mely Magyarországon (és Erdélyben) az első diaszpóra-réteget képviseli, és mely közvetlenül nem lehetett érintett a genocídiumban.

Ahhoz, hogy megérthessük ezeket a következményeket, valamint az általuk okozott, olykor igencsak szövevényes és bonyolult kölcsönhatásokat a diaszpóracsoportok között, először is érintőlegesen szólnunk kell a magyarországi örmény diaszpóra rétegeiről.

Az első diaszpórát azon egykori örmény kereskedők, nagyállattartók leszármazottjai, illetve ezek családjai alkotják, akik a XVIII. században tömegesen települtek át az erdélyi örmény központokból – éspedig gazdasági célzattal, a Nagy Alföld kínálta új lehetőségek vonzásában. (A négy erdélyi, örmény templommal rendelkező város: Gyergyószentmiklós [hivatalos román nevén Gheorgheni], Szamosújvár [Gherla], Erzsébetváros [Dumbrăveni], Csíkszépvíz [Frumoasa].) A történelmi hagyomány szerint e kereskedőcsoportok ősei 1239-ben menekültek el Aniból, Örményország egykori fővárosából, aztán hosszas vándorlás után Erdélybe érkeztek – ahol I. Apafi Mihály fejedelem telepítette le őket Gyergyószentmiklóson, egy 1672-ben kelt bulla által, szabad kereskedési jogot és később egyéb privilégiumokat is adván nekik. (Természetesen sporadikus jelenlétük itt már előbbre tehető, hiszen pl. Gyergyószentmiklóson az Idegenek Temetőjében már 1639-től felbukkannak a sírköveken az örmények nevei.) A közösségi múltat megidéző eredet-legenda szerint 3000 örmény kereskedőcsalád települt be, habár a történészek ennél jóval kevesebb családot tartanak számon közvetlenül a betelepedés utáni években (a rendelkezésre álló statisztikai adatok elemzésével 300 családnál is kevesebb követhető nyomon ebből a periódusból Pál Judit kolozsvári történész szerint.)

A magyar törvény egy évszázadon át különleges jogállású idegenekként kezelte a betelepülő örmény csoportokat; azonban egyre inkább elmosódott a különállás a kereskedő elemek és a rendek között. Kezdetben ugyan nem vásárolhattak földbirtokot és állami hivatalokat sem tölthettek be, de Magyarországon 1776-ban sor került jogi integrációjukra: az örmények ettől kezdve rendelkezhetek a közhivatalviselés jogával, tehát ugyanazokkal a jogokkal és kötelességekkel, mint a magyarok.

Mindezt győzelemként élték meg, igyekeztek minél jobb magyarrá lenni – új foglalkozási ágakban próbáltak elhelyezkedni, ami megrendítette a családi tradíciókat. A XIX. század elején a modernizáció beindította a nyelvvesztést; a fiatalabb generáció Erdély és Magyarország nagyobb városaiba rajzolt szét; az örmények nemességet, birtokokat szereztek, s már az 1840-es években büszkén vállalták magyarságukat: sőt magyar neveket vettek fel. Magyarok *akartak* lenni – a hagyományörzés háttérbe szorult a társadalmi értékpreferenciák sorában.

A beolvadás folytán megtörtént nyelvvesztés, a hagyományok háttérbe szorulása ahhoz vezetett, hogy mára már a magyarországi magyar-örmények (akárcsak az erdélyi magyar-örmények is) elsősorban *magyarnak* vallják magukat. Ők az asszimiláció folytán mára már teljesen beolvadtak a magyar nemzettestbe, az örmény nyelvet nem beszélik, de valamiképpen él még bennük az örmény származás tudata: önmagukat *magyar-örményeknek* nevezik, akárcsak az Erdélyben maradt örmény telepések leszármazottjai. (Hozzá kell itt tennünk, hogy különösen fontos ennek a magyarságnak a hangsúlyozása az erdélyi magyar-örmények körében, ugyanis Romániában a magyarság kisebbségi helyzete erőteljesen befolyásolja a magyar-örmény identitást.)

A második diaszpórát főként az 1915-ös törökországi örmény genocídium eredményezte – valamint az azt megelőző, a genocídiumot előkészítő történelmi események az Oszmán Birodalomban. A kényszerű migrációs hullámot II. Abdul Hamid, a Vörös Szultán 1894–1896 közötti véres örményellenes rendelkezései, az anatóliai örménymészárlások indították el; alig néhány évvel később pedig a hatalomra kerülő ifjútörökök ultranacionalista ágának egyre brutálisabb intézkedései sürgették, mely rendeletek lehetővé tették a szabad rablást, fosztogatást, gyilkolást a török lakosság számára, s rendszerint általános örménylincselésekbe torkollottak. Ezek eleinte mindössze sporadikus elmeneküléseket jelentettek – később a pogromokat, a deportálásokat, az egész népirtást túlélők tömegesen menekültek, szétszóródván a világban. A *Metz Jeghern* – avagy *Nagy Szerencsétlenség*, ahogyan az örmények nevezik a genocídiumot – túlélői értelemszerűen olyan országokat céloztak meg új hazájukként, ahol az örménység múlttal rendelkezett; így a menekülőhullámmal érkezők egy része Magyarországra (és Erdélybe) telepedett be, az addig már teljesen integrálódott, látszólag szinte egészen a magyarsághoz asszimilálódott régi diaszpórához csatlakozván.

Ezekhez az emigráns-csoportokhoz később azok az örmény kivándorló családok is csatlakoztak, amelyek az 1988–91-es években az Örményországban és általában a Kaukázusban lezajlott események hatására kerestek menedéket Magyarországon (úgy mint a karabahi helyzet és háború, a polgárháborúk a kaukázusi térségben, az örményországi földrengés, Szovjetunió szétesése, a gazdaság általános hanyatlása). Megjegyzendő, hogy habár itt két különböző időintervallumban megtörtént betelepülési hullámról van szó, mégis ugyanazon második diaszpóra réteghez

tartozóként kell kezelnünk ezeket az utóbb betelepülőket is – annak ellenére, hogy legalább jó félszázadnyi, szinte – századnyi idő eltelt a két migrációs hullám között. Ugyanis csoportjellemzőik nagyjából azonosak, és az asszimiláció értelemszerűen jóval kisebb mértékű náluk, mint az első, önmagukat magyar-örményekként definiáló diaszpóra-csoport esetében. Az örménységnek ezt a (többé-kevésbé homogén) csoportját a diaszpóra első rétegének tagjai *keleti örményeknek* nevezik. Ehhez a diaszpóra-réteghez tartozó családok beszélnek az örmény nyelvet, még második-harmadik generációs leszármazottjaik is, és utódaikat is törekednek megtanítani rá; továbbá többnyire az Örmény Apostoli Egyházhhoz tartoznak, és magyarországi létükben is jobbra örmény hétköznapiakat élnek meg a családon belül.

A teljesség kedvéért hozzá kell még tennünk itt, hogy Magyarországon kialakulóban van egy **harmadik csoport** is, melynek csoportjellemzői hasonlóságot mutatnak a kereskedelmi diaszpórákéval: ezt néhány tucatnyi, a kelet-európai régióban végbement változások után Örményországból érkező vendégmunkás, valamint némelyük Magyarországra áttelepülő családja alkotja. Érdekes módon, habár nagyjából ugyanakkor jöttek el Örményországból, mint az előbbieken említett, nyolcvanas–kilencvenes években kivándorló családok bizonyos része, ez a réteg mégsem nevezhető diaszpórának, mivel a csoport az átmenetiség jegeit mutatja, erősen fluktuálódik – ők az úgynevezett *kőbányai piacos örmények*. A terepkutatások ugyanis azt igazolják, hogy ennek a laza csoportnak a tagjai nem szándékoznak huzamosabb ideig megtelepedni Magyarországon – nem kértek állampolgárságot, nem rendezkedtek be tartósan. Az újonnan érkezettek nem tartják szorosan a kapcsolatot sem az ún. keleti örmények csoportjával, sem a magyar-örményekkel, csupán egymás közt – valamint természetesen az otthon maradottakkal, mintegy transznacionális közösséget alkotva; ezért nem is kezelhetjük őket diaszpóráként, csupán kereskedelmi érdekcsoportként. Viszont jelenlétük emlékeztető funkcióval bír az első örmény diaszpóra, a magyar-örmények felé – sürgeti saját örmény mivoltuk újrafogalmazását, így fontos megemlítenünk.

A magyarországi 1993-as kisebbségi törvénynek megfelelően azonban az előbbieken felvázolt két, igen különböző történelmi diaszpórához tartozó csoport egyesült hivatalosan *örmény kisebbséggé*. Az így keletkezett névleges csoport azonban sohasem lehet homogén – a lényegi különbségek, mint például az örmény nyelv birtoklása, az Örmény Apostoli Egyházhhoz, illetve az Örmény Katolikus Egyházhhoz való tartozás, valamint a témánk szempontjából fontos tényező: a genocídiumban való érintettség húzzák meg a határokat a két réteg között – amelyek sok esetben a csoportok közti érdekellentétben fejeződnek ki.

Amikor tehát általában szólnánk magyarországi örményekről, akkor tulajdonképpen nem egy összefüggő csoportról van szó, hanem több – noha egyazon ország területén belül élő – történelmi diaszpóra-réteg konfliktusoktól nem mentes kölcsönhatásáról. Az adott feltételek mellett a Magyarországra települt keleti örmény

csoport, a második diaszpóra tagjai defenzív gesztussal hártják el az asszimiláció (számukra negatívként megélt) példáját, és inkább befogadó társadalomként azonosítják a magyar-örmények csoportját, semmint valamiképpen hozzájuk tartozó örmény diaszpóráként: hiszen az őshaza-élményük is különböző. Ők azok, akik értelemszerűen leginkább érintettek a genocídiumban, családjaikat érintette a népirtás: saját vértanúik vannak, saját veszteségtörténeteik. Mivel a magyar-örmények nem rendelkeznek számukra egyértelmű „örmény világgal”, illetve ez a világ nem válik el egyértelműen a magyartól, ezért a keleti örmények egyre nyíltabban nem fogadják el az örmény diaszpóra részeként őket, a kisebbségi törvény értelmében létrejött névleges közösség ellenére sem – nem vállalnak velük szinte semmiféle közösséget, sem interakciót.

Szükséges itt kiemelni, hogy a genocídiumban való érintettség nagyon erős közösségformáló erő a népirtást közvetlenül megelőzően, illetve főként azt követően a világban szétszóródott örményeknél, amelyet kutatások sora igazol: viszonylag zárt, transznacionális közösséget hoz létre a teljes diaszpórában, melyhez általában a kiválasztottság eszméje társul. A magyarországi örmény diaszpóra-csoportok közt, mint erről már szóltam előbb, úgyszintén határjelző csoportjellemzőként említendő. Mindez egyúttal azt is jelenti, hogy egy etnikai csoport képes a saját veszteségeit valamiféle defenzív stratégia jegyében a közösség javára fordítani, megerősíteni általa saját határait, védekezésképpen (legyen ez akár szimbolikus) a csoporton kívüliek felé.

A magyar-örmények vonatkozásában ez a *szimbolikus túlélési stratégia* azonban kissé másképpen működik: egy *retroaktív*nak nevezhető aktussal igyekeznek a nemzet veszteségét, a népirtást magukénak (is) tudni, habár ők maguk már más nemzet-testhez tartoztak, amikor az esemény bekövetkezett; ez a gesztus a veszteséget valamiképpen a közösség javára fordítja, emlékeztető funkcióval bír a közösség felé – a saját örménységüket élük meg a genocídium mártírjaira, a nagy szétszórattásra való emlékezés által.

Miért fontos ilyen értelemben az emlékeztetés? Miért nem tekinthető pusztán a mártírokra való emlékezésnek? Míg a keleti örmények csoportja *kívülről* reprodukálódik, az Örményországból, Karabahból újonnan érkezők csatlakozásával, addig a magyarországi és erdélyi magyar-örmények csoportja nem várhatja *kívülről* a reprodukciót, hanem *csoporton belül* igyekszik megoldani azt, a csoport potenciális tagjainak örménység-tudatát felerősítve, országhatárokon is átnyúlva reprodukálja önnön örménységét. Így történhet meg, hogy a magyarországi magyar-örmények intenzívebb kapcsolatot tartanak fenn az erdélyi magyar-örményekkel, mint adott esetben a velük egy városban lakó, genocídium utáni betelepülő-hullámmal érkezett, az örmény nyelvet beszélő törökországi, örményországi vagy akár karabahi, szíriai, libanoni örményekkel. Sajátos „transznacionalitásnak” lehetünk tanúi: a közös származás tudatán túl főleg az önigazolás

(és egymás visszaigazolása) köti össze a magyarországi és erdélyi közösséget, a mitikus–szentimentális kapcsolat a kis őshazával, Erdéllyel; Örményországgal való kapcsolatuk inkább csak *referenciális*. (Megjegyzendő azonban, hogy ez a geográfiailag kiterjesztett, transznacionális közösség sokkal homogénebb, mint amit a (törvény által) magyarországi örmény kisebbségként aposztrofált, laza kohéziójú „csoport” esetében tapasztalhatunk.)

Mára már az első diaszpóra – mind a magyarországi magyar-örmény, mind az erdélyi magyar-örmény csoport – örménysége szituatív, csupán bizonyos helyzetben kerül elő: identitásuk a környezettől függő, viszonylagos, *pozicionálisnak* nevezhető. Pozicionális identitás alatt azt értem, hogy az emlékeztetéstől függően kerül előtérbe az örmény mivolt, a nagy egyházi ünnepek, örménységgel kapcsolatos megemlékezések köré fókuszálódik (újabban többnyire magyar-örmény témájú könyv- és albumbemutatók, tudományos és művészeti, zenei előadások, gasztronómiai estek, „örmény vigasságok”, klubdélutánok stb.) – egyszóval az identitás helyzetfüggő. „*Mi hét közben magyarok, hét végén a templomban örmények vagyunk.*” – fogalmazta meg találóan egyik fiatal erdélyi interjúalanyom a pozicionális identitás jelenségét 1995-ben. A magyar-örmények *örménysége* vagy *magyarsága* az emlékeztetéstől függően kerül tehát előtérbe – és emlékeztetésen ebben az esetben azoknak a befolyásoknak a halmazát értjük, amelyek az egyént érik nap mint nap, alakítván azonosságtudatát. Időlegesen megváltozik az identitás-összetevők aránya – de nem függesztődik fel egyik identitás-összetevő sem.

Nyilvánvaló tehát, hogy az első diaszpóra réteghez tartozó magyar-örmények nem lehetnek közvetlenül érintettek a genocídiumban: amikor a Török Birodalomban elkezdődtek a szisztematikus örménymészárlások, ők már régen az elmagyarosodás útját járták, már inkább a magyar nemzettesthez tartoztak, magyar családneveket felvéve, mintsem az örményhez. A jogi integráció által elindított társadalmi folyamatok a modernizációval teljesedtek ki – a XIX. század végére kiteljesedett a foglalkozásváltási folyamat, az átalakult társadalmi viszonyok közepette más lett az örmény mivolt értelme: a magyarsághoz mint makrostruktúrához való tartozás fölébe helyeződött az örménységhez mint mikrostruktúrához való tartozásnak. Ekkor következett be az első hasadás az örmények nemzeti identitásában – a századforduló környékén immár *plurális identitásként* aposztrofálhatjuk örmények azonosságtudatát: kulturális értelemben *örményként*, politikai értelemben *magyarként* definiálják magukat az *armenizmus* ideológiájának értelmében.

Az armenizmus a századfordulón kibontakozó, első örményidentitás-mentő mozgalom volt, kulturális ideológia (ha úgy tetszik: stratégia), melyet a Szongott Kristóf alapította, 1887 és 1907 között Szamosújváron megjelenő *Armenia magyar-örmény havi szemle* és annak köre, a századforduló örmény értelmiségi elitje hozott létre (és terjesztett) már az 1880-as évektől; s mely arra tanított, hogyan kell jó magyar hazafinak lenni, de örmény módon élni. Ennek az örményidentitás-mentő

mozgalomnak a kiteljesedésére csak még sürgetőbb hatással voltak a Törökországból jövő, az 1894–96 között az Oszmán Birodalomban II. Abdul Hamid véreskezű rendelkezéseiről, az örménymészárlásokról szóló híradások a századvég magyarországi és erdélyi sajtójában. Ekkor tetőztek a szultán örményellenes intézkedései a Birodalomban, melyeknek 200 000-300 000 örmény esett áldozatul. Ezek a hírek is felrázóan hatottak a magyar-örménységre, sürgették az örmény mivolt újrafogalmazását. (Zárójelben megjegyzendő, hogy a XX. század elejének magyarországi és erdélyi sajtójában még gyakoriak a törökországi örménymészárlások, később az ifjútörök pogromok hírei, tehát vélhetően alakítják az akkor élt magyarországi és erdélyi örmények identitását, önazonosságuk újrafogalmazását sürgetik – a háború alatt azonban már érzékelhető a cenzúra tiltása, elenyésző számú hír érkezik az örményeket ért atrocitásokról; tekintve, hogy Magyarország és a Monarchia Törökország szövetségese volt.)

Napjainkban Magyarországon körülbelül ugyanaz játszódik le a magyar-örmények körében, mint jó száz évvel ezelőtt, a XIX–XX. század fordulóján – sajátos *vissza-armenizálódási* folyamatnak lehetünk tanúi. Kívülről jövő hatásra a magyar-örmény értelmiségi elit újra identitásmentő mozgalomba kezd, pontosabban identitást konstruál (később Erdély magyar-örmény értelmiségi elitjét is bevonva mindebbe); folytatván mintegy az egykori armenizmus ideológiáját. Mindez hosszú távon nem csupán az erdélyi magyar-örmények identitására hat ki közvetve, erősítve azt, hanem, ezzel szemben, nyilvánvalóan a magyarországi diaszpóracsoportok közötti konfliktust is kielezi. Mint ahogy a századforduló elmagyarosodó örményeinél is megmutatkozott az emlékeztetés fontossága, úgy a mai magyar-örmények identitásmegőrző stratégiáiban is hasonlóan fontos szerep jut például a genocídium áldozataira való emlékezésnek az identitásreprodukciós folyamatokban – még ha közvetlenül nem is érintettek az áldozatban.

A kommunista rezsimek bukása a közép-európai térségben már önmagában is az önnön identitásuk megélése felé fordította az itt élő nemzeteket és nemzeti kisebbségeket egyaránt – és természetesen, mindez nem írható pusztán a kulturális elvágódás számlájára a térség viszonylagos és hosszú ideig tartó zártsága miatt. Magyarországon a magyar-örmény mivolt újrafogalmazását sürgették az 1980–90-es évek tájékán újonnan érkező örmények migrációs hullámai, akár letelepedés szándékával, akár vendégmunkásként érkeztek – érkezésük, letelepedésük és működésük egyféle emlékeztetés szerepét látta el, amely szükségessé tette az első diaszpóracsoport, a *magyar-örmények* esetében saját örménységük újradefiniálását. Erre a sürgető szükségre még csak rátevérdtek az 1993-as kisebbségi törvény, illetve az önkormányzatiság diktálta feltételek; és még inkább ezeknek szövevényes következményei, amelyek külön kutatás tárgyát képezhetik, s amelyek diszkrepanciát okoztak a két diaszpóra-réteg közt. Mindez indirekt módon adott löketet a magyar-örmények identitás-reprodukciós törekvéseinek – és ez a kulturális stratégia az,

amit én a XIX–XX. század fordulóján végbement armenizmus mozgalmának folytatásaként látok, és ennek mintájára *neoarmenizmusnak* nevezek.

A genocídiumról való évenkénti rituális megemlékezés – az áldozatok felé való főhajtás kegyeleti aktusa mellett –, főként az emlékeztetés funkcióját látja el tehát a magyar-örmény közösségekben: az örmény nemzethez tartozás reprodukcióját szolgálja. És ilyen értelemben nem érdek nélküli: az emlékezés minden ilyen aktusával a közösség tagjai saját örménységüket termelik újra, élük meg, megmerítkezvén a nemzet fájdalmaiban. Ezért az áldozatokra való évenkénti emlékezés, a vértanúkért mondatott örmény szentmise a budapesti Orlay utcai Örmény Katolikus templomban, valamint a Duna-parti örmény kőkereszt, a *khácskár* közösségi megkoszorúzása; a genocídium állami szinten való elismertetéséért folytatott harc, a népi tényeknek a szélesebb közönség által való megismertetése könyvek, albumok kiadásával, a genocídiumról szóló dokumentumfilmek vetítésével (habár e témában való könyvkiadás lényegesen redukáltabb, mint a keleti-örményeknél), kiállításokkal – mindez egyszersmind az örmény nemzethez tartozás szimbóluma is: az ősi múlt felidézése, a nemzeti kontinuitás szimbolikus fenntartása egy olyan csoport kollektív emlékezetének szintjén, amely már régen nem nevezhető etnikusnak.

Kali Kinga
örménykutató író-antropológus